

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 12 • sayı / issue: 2 • yaz / summer 2012

Türk Belediyeciliğinin Milli Kökleri

İlker Gündüzöz

Dr., İçişleri Bakanlığı Daire Başkanı
ilkertahirgunduzoz@yahoo.com

Öz

Türk belediyeciliğinin batıdan, özellikle Fransa'dan alındığı, bünyeye uydurulmaya çalışıldığı realitesi ret edilmemektedir. Yalnızca "Türk belediyeciliği açısından konunun milli kökleri de vardır" saptaması yapılmaktadır. Bunun böyle olması insan doğası ve toplumsal kültür mirasının gereğidir. Buradan hareketle, Türkiye'deki belediyecilik uygulamalarını milli kurumları hesaba katmayan bir analitik değerlendirme ile açıklamak eksik olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Belediye, Hisbe, Şehremaneti, Osmanlı.

National Roots of the Turkish Municipality

Turkish municipality taken from the west, especially from France, tried to adjust a reality of the structure is not rejected. Only the "Turkish municipality has its roots in the national issue" determination is made. To be like this, is by human nature and social cultural heritage. Hence, the analytical evaluation of Turkey with a municipality that fails to account to explain the practices of national institutions will be incomplete.

Key Words: Municipality, Hisbe, Şehremaneti, the Ottoman.

Atıf

İlker Gündüzöz, Türk Belediyeciliğinin Milli Kökleri, Marife, Yaz 2012, ss. 113-130

Giriş

Belediye kavramı Türk kamu yönetimine XIX. yüzyılın ikinci yarısında girmiştir. Daha önce belediye hizmetleri, merkezi hükümet ve bir sivil toplum örgütlenmesi olan vakıflar eliyle yürütülmüştür. Batılıların azınlık hakları ekseninde Türkiye üzerindeki baskıları ile ilk belediye girişimi gerçekleşmiştir. İlk gerçek anlamda belediye Altıncı Belediye Dairesi adı ile azınlıkların yoğun olarak ikamet ettiği, aynı zamanda imparatorluğun finans merkezi konumunda olan İstanbul'un Beyoğlu ve Galata Semtinde kurulmuştur. Aslında belediye örgütlenmesi ile ilgili ilk uygulama İstanbul Şehremaneti (1854) uygulamasıdır.

İstanbul Şehremaneti Teşkilatının başarılı olamadığı görülünce yaklaşık bir yıl sonra (1855) Altıncı Belediye Dairesi (ya da Galata Belediyesi) kurulmuştur. İstanbul Şehremaneti Teşkilatı ile Altıncı Belediye Dairesi aynı zamanda ve görev/yetki hiyerarşileri belirlenmeden faaliyette bulunmuştur. Hukuken ve fiilen İstanbul Şehremaneti Teşkilatı ile Altıncı Belediye Dairesi arasında herhangi bir ilişki kurulamamıştır. Aslında projeye göre, İstanbul'un 14 belediye dairesine ayrılması planlanmıştır. İlk pilot uygulama ise Beyoğlu ve Galata Semtlerinde yapılmıştır. Burada akla gele soru "neden Altıncı Belediye Dairesi de birinci ya da diğer Daire kurulmamıştır?" sorusudur. Bu husus Ergin tarafından şöyle izah edilmektedir¹:

"İlk defa olarak açılan bir numune dairesine "Birinci daire" demek lazım gelir iken Altıncı Daire denilmesinin sebebi: Belediye teşkilatında numune ittihaz edilen Paris'in en ma'mur yerini Altıncı Daire-i belediyye itibar olunan kısmı teşkil etmiş ve İstanbul'un da -tebligat-ı resmiyyede ima edildiği üzere- nispeten ma'mur yerinin Galata ve Beyoğlu cihetleri olmasıdır. Hatta bu cihet 1285 tarihli İdare-i Belediye Nizamnamesi'nde nazar-ı dikkate alındığı gibi 1293 Belediye Kanunu'nun hın-i tanziminde muhafaza edilmiştir. Ezcümle yapılan taksimata göre sıra itibariyle beşinci Eyüp Dairesi'nden sonra Hasköy "Altıncı Daire" addedilmek lazım gelir iken orası Yedinci ve Beyoğlu kemafi's-sabık "Altıncı Daire" ittihaz olunmuştur. 1296'da devair-i belediyyenin adedi ona tenzil edildiği zaman Bayezid Birinci, Fatih İkinci, Cerrahpaşa üçüncü daire itibar olunmuş ve gözetilen sıraya nazaran Beyoğlu Dördüncü Daire olmak icab ederken yine hal-i sabıkında bırakılıp Dördüncü Daire Beşiktaş addolunmuştur. Ancak 1328 Teşkilatı'nda dairenin bu tarihi ismi Üsküdar'a verilerek Beyoğlu cihetine "Üçüncü Daire" namı verilmiştir."

Altıncı Belediye Dairesi uygulamasından sonra imparatorluğun diğer alanlarına da belediyecilik yayılmaya çalışılmıştır. Türkiye talihsiz bir şekilde batının imparatorluğu dağıtma ve mirasını paylaşma projesi çerçevesinde belediyecilik ile tanışmıştır. Bugün ülkemizde demokrasinin vazgeçilmez, olmazsa olmaz unsuru olarak kabul gören belediyecilik hareketi bizim için böyle çelişkili bir orijine sahiptir. Türkiye'ye belediye örgütlenmesinin girdiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünya ve Türkiye ekonomisinin büyüklüğü bugüne kıyasla çok küçüktür. XIX. yüzyıl, Av-

¹ Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, C. 3, S. 1307, ss. 119-1584.

rupa'da sanayileşmenin hız kazandığı, buharın sanayide iyice yaygınlaştığı bir dönemdir. Ancak, İngiltere dışında Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkeler sanayileşme açısından henüz yolun başındadır. Hele Alman şehir devletlerinin Zolwerein Gümrük Birliği Antlaşmasını 1848 yılında imzaladıkları ve Prusya önderliğinde Alman siyasi birliğinin 1861 yılında kurulabildiği dikkate alınırca "Bir ve bütün Alman ekonomisi"nden henüz yeni yeni söz edilebilmektedir. Bu dünya ve Türkiye ekonomik düzleminde belediyeciliğin payı, bugüne göre oldukça azdır. XIX. yüzyılda, Türkiye'nin geleneksel devlet yapılanmasında yeri olmayan belediyelerin ekonomik büyüklüğünün oldukça sınırlı olması tabiidir.

1. Belediyelerin Temelleri

Kazancı tarafından, Osmanlı Devlet yapılanması ile devlet/vatandaş ilişkileri üzerine şu tespitler yapılmıştır: "Osmanlı sisteminde halkını dinleyen devlet, devlet sorunlarına duyarlı bir halk oluşumu yoktur. Daha doğrusu bu alanlardaki uygulamalar çok sınırlıdır. Karşılıklı güvene ve anlayışa dayalı ilişkilerin yaygın olmadığı açıktır. Özetlersek denebilir ki, Osmanlı'da özel bir halkla ilişkiler anlayışı ve buna koşut yönetsel yapılanma yoktur. Ama görevleri açısından halkla ilişkileri çağrıştıracak, görevliler vardır. Örneğin daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlı'da *muhtesip* devletin; esnaf, tüccar ile halk arasında görevlendirdiği denetleyici ve arabulucudur. Sistem içinde tam bir halkla ilişkiler ajanıdır. *Kadı'nın* halkı dinlediği, şikayetleri değerlendirdiği bilinmektedir. Bu kişinin bir çok görevi yanında halkla ilişkileri de içeren görevleri bulunmaktadır. *Şikayet defterleri* tutulmuştur. Bu, halka önem verildiğinin tam ve açık kanıtı olmamakla birlikte, yine de önemlidir. Sadrazamların zaman zaman öteki görevlilerle birlikte halkın arasında dolaştığını ve durumu yerinde görüp halkın derdini dinlediklerini görüyoruz. Ama bu uygulamaya çok sık rastlanmaz ve padişahın tebdil gezmesi gibi İstanbul ile sınırlıdır. Padişahın halkla ilişkileri tebdil gezme ve cuma selamlığından ibarettir. Fatih ile başlayan *halka açık divan toplantıları* önce önemli iken daha sonraları, halkla ilişkiler açısından bu önemini yitirmiştir. Osmanlı halkla sorununu çözemediği zaman kullandığı en önemli yöntem önce yasaklamak sonra da güç kullanmaktır. Ancak ilişkileri yumuşatıcı mekanizmalar da yok değildir. Örneğin Osmanlı'nın *her döneminde cami önemli bir halkla ilişkiler mekanıdır.*"² Yazar oldukça çarpıcı kurumsal tespitlere ulaşmıştır. Osmanlı'da devlet-halkla ilişkiler konusunda bu tespitler kurumsal yapıların bir kısmıdır. Ancak bu kurumsal tespitler ışığında bile varılması gereken sonuç; Osmanlı'da çağına göre ileri bir halkla ilişkiler sisteminin var olduğu gerçeğidir. Osmanlı Devleti herşeyden önce bir monarşi idi. Bu gerçeği göz ardı etmeden analiz yapmak gereklidir. Halkla ilişkiler konusunda demokratik rejimlerde bugün bile başbakanların başkentte tebdili kıyafet dolaşmadıklarının, bakanlar kurulu toplantılarının halka kapalı yapıldığının, Türkiye'de dilekçe ve bilgi edinme hakkının özellikle son on yıldır efektif bir konuma geldiğinin vurgulanması gereklidir. Bu vurgu aslında Osmanlı Devletinin halkla ilişkiler düzleminde hiç de

² Kazancı, "Osmanlı'da Halkla İlişkiler", *SİD*, 2006, S. 18, ss. 5-20.

geri olmadığını izaha yeterlidir. Halkla ilişkiler kavramı kamu yönetimi açısından irdelendiğinde katılım kanallarının açık olup olmaması ve dolayısıyla yönetime katılım ve bu günün ileri söylemi ile yönetim uygulamaları da irdelenmelidir. Bu noktada ise lonca ve vakıf örgütlenmeleri ile diğer kurumsal yapılar da dikkate alındığında Osmanlı'da halk-devlet ilişkileri daha iyi anlaşılabilir. Bu, belediyeciliğin üzerinde inşaa edildiği "devlete ilişkin kültürel bakışı" anlamamız açısından önemlidir. Yazarın tespitleri doğru olmakla birlikte vardığı sonuca katılmadığımızı belirtmek istiyoruz.

Selçuklu dönemi Anadolu kent modellerini belirleyen ve yönlendiren temel dinamiğin kentlerin Anadolu yerleşme sistemi içinde kazandığı ya da sahip olduğu işlevsel farklılıklar olduğu söylenebilir. Ancak burada gözardı edilmemesi gereken nokta, kentsel mekân organizasyonlarının tarihsel arka plânında, Türklerin Anadolu coğrafyasında Bizans kültüründen devraldığı yerleşim mirasının ve Anadolu öncesi Orta Asya ve İran Türk kültürlerinden Anadolu coğrafyasına aktardığı ya da taşıdığı yerleşim kültürünün etkili olduğudur. Öyle ki Orta Asya kültüründen gelen askeri-siyasal işlevli orduğ (Hakan sarayı) ya da İran-İslâm kültüründen gelen ve vakıf kurumu kapsamında örgütlenen sosyal, kültürel ve dinsel işlevli cami-medrese ikilisinden oluşan dini külliyeler odaklı yerleşim mirası, Anadolu coğrafyasında Bizans egemenliğinden devralınan kentlerin mekânsal kurgusu üzerinde yeniden örgütlenen Türk kentlerinin mekân organizasyonlarında birleş(tiril)miştir. Anadolu'da Selçuklu kent modellerini tanımlayan temel dinamikler; askeri-stratejik, siyasal-yönetimsel, ekonomik ve dini kurumlar ile sosyal-kültürel anıtsal-kamusal hizmet kurumları olarak belirlenmiştir. Bu dinamikler kentlerin Anadolu yerleşme ve üretim-dağıtım sistemi içinde sahip olduğu işlevsel konumuna göre farklılaşmaktadır. Selçuklu kentleri, Anadolu yerleşme ve üretim-dağıtım sistemi içindeki işlevsel nitelikleri ile Orta Asya ve İran-İslâm kültüründen gelen yerleşim ve mekân geleneğinin, Anadolu coğrafyasında devralınan Bizans yerleşim kültürünün mirası üzerindeki mekânsal birlikteliği olarak tanımlanabilir. Selçuklular bu mirası yukarıda da tanımlanan unsurların etkisinde gerek yerleşme sistemi gerekse kent düzeyinde farklı bir aşamaya taşımışlardır.³ Türk belediyeciliği açısından bu tespitlerin çok önemli olduğunu vurgulamak gereklidir. Türk belediyeciliğinin tarihi kökenini araştırırken, Orta Asya, İran, Roma İmparatorluğu (ya da Bizans) ve İslâm kültüründen kaynaklanan şehir-yerel hizmet-yerel örgüt yapılarının yok sayılmaması gereklidir. Hatta Türk belediyeciliğini analize yönelik çalışmalarda Orta Asya, İran, Roma İmparatorluğu (ya da Bizans) ve İslâm kültüründen oluşan denklemi başlangıç noktası yapmak gerekli bir ön koşuldur. Burada denklemin içinde İslam Medeniyet mirasını ve İslam'ın ortaya koyduğu dünya görüşünü de detaylandırmak mümkündür. Örneğin "hisbe kurumu" irdelenmeden "muhtesib/ihtisap ağası-ihtisap nezareti-şehremaneti-Galata Belediyesi dizini"ni ortaya koyabilmek olanaklı değildir. Unutulmamalıdır ki Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedince kendisini tanımlarken, "Roma İmparatoru" unvanını da diğer unvanlarının yanına ek-

³ Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", *İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım* C. 6, S. 1, Mart 2007, ss. 21-62.

lemiştir. Hisbe kurumu ise tüm İslam Devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devletinde ve Osmanlı İmparatorluğunda varlığını ve önemini korumuştur. Abbasiler, Fatimiler, Eyyübiler ve Memlûkler de hisbe teşkilatına sahip olmuşlardır.⁴

Selçuklular zamanında kentler önemli birer ticaret, sanayi ve kültür merkezleri haline gelerek medeniyetin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Kentler aynı zamanda da siyasî merkezler olarak dönemin tarihine büyük etkide bulunmuşlardır. Gelişen merkezlerde yeni idarî müesseseler de ortaya çıkmıştır. Devleti ve toplumu yönetme-yönlendirme açısından kentlere özgü yapılar büyük önem arz eder. Bu tip kurumlardan biri olan *Kent Reisliği* makamı ayrıntılı olarak ele alınmamış ve bu konuda mevcut bilgiler yetersiz kalmıştır. Selçuklu kurumlarının en önemli kaynağı konumundaki Nizamülmülk'ün *Siyasetnâmesi*'nde de çok az değinilen kurum hakkında devrin kaynakları gözden geçirildiği zaman daha geniş malumata sahip olabileceğimiz aşîkârdır. Selçuklularda, kentlerde devlet ile reaya arasında teması sağlayan ve halkın ihtiyaç ve sorunlarının resmî makamlarda çözülmesine yardımcı olduğunu gördüğümüz reislerin yetki ve sorumluluklarına dair tarihçiler değişik görüşler öne sürerler. *Emrinde memur kadrosuna da sahip olan Reis, şehirdeki sosyal işleri düzenler, Kadı ile beraber esnafı kontrol eder, Reaya'dan alınan vergi, gümrük işlerinin takibi, paradaki fiyatların belirlenmesi, alış-satışın kontrolü ve yürürlükteki paranın durumundan da sorumlu idi.*⁵ Aslında kent reisi muhtesib'den başkası değildir. Osmanlı Devletinde muhtesiblik kurumu yeterince incelenmemiştir. Ancak Selçuklular dönemi için bu akademik ihmal daha da büyüktür. Türk belediyeciliğinin tarihi köklerini Fransa'da ya da batının diğer unsurlarında arayıp duran akademik camia ne yazık ki öz kökleri ihmal etmiştir. Türk belediyeciliği her ne kadar batının imparatorluğu parçalama çabalarının bir eseri olarak çıkmış olsa da -paradoksal bir şekilde-millî kökleri vardır. Yeni bir belediye idaresini ve görevlilerini düşünün. Bu görevliler öncelikle yaşadığı toplumun kültürü ile harmanlanmıştır. Belediye idaresinde görev alan kişiler görevi aldıkları gün batı dünyasının veya özelde Fransanın kamu yönetimine, belediyeciliğine vakıf olamayacaklardır. Esasen o güne kadar ifa edilen beledi hizmetlere talip olacaklardır. Ve bunu yaparken beledi hizmetleri ifa eden, yanı başlarında bulunan ve süregelen kurumları taklit edeceklerdir. Yanı başında olan kurumlar nedir? Muhtesiblik, kadılık, ihtisap ağalığı, subaşılık gibi kurumlar. Öyle ise, Türk belediyeciliğini anlamanın yolu en azından kültürel düzlemde ona temel teşkil eden kadılık, muhtesiblik gibi millî ve geleneksel kurumları anlamaktan geçer. Ancak belediye tarihi açısından "sosyolojik yaklaşımlar", özelde ise "örgüt kültürü" ihmal edilmektedir. Onun için bizdeki kurumlar gökten inmiş, köksüz kurumlar olarak ortada durmaktadır. Konu ile ilgili Lafi tarafından yapılan tespit tam açıklamaya çalıştığımız hususlarla uyumludur. Lafi'ye göre⁶, "Osmanlı şehirlerinde eski rejim bir

⁴ Demirkaya, "Osmanlı Devleti'nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı", *İÜD*, S. 41-42, 1998, ss. 303-317.

⁵ Erdem, "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, s. 140-146, ss. 137-144.

⁶ Lafi, "Eski Düzen ve Çağdaşlık Arasındaki Belediye Reformları: Yeni Bir Yorumsal Örneğe Doğru" *1. Uluslararası Eminönü Sempozyumu*, 2006, s. 344, ss. 340-347.

kent yönetimi vardı ve reformcular onu yeni yönetim düzeninin yerine getirilmesi için bir temel olarak kullandılar. Ayrıca farklı olmamalıydı: İmparatorluktaki kent reformları Avrupa emperyalizminin zamanında yerel elitlerin sadakatinden emin olma çabasının bir parçasıydı. Yeni sistem kendi tarihi ayrıcalıklarını red edebilmişti. Osmanlı belediyeleri, yerel asiller ile merkezi yöneticiler arasında bir uzlaşmanın sonucudur. Yerel elitlerin emperyalist hamlelerin ağına yakalandıkları yerde reformlar başarılı olamadı."

Osmanlı idari teşkilatının geniş kadrosu içinde yer aldığını gördüğümüz ihtisab ağasının kesin olarak resmen göreve ne zaman başladığı bilinmemekte ise de Evliya Çelebi'de bu hususa dair bir kayıt mevcuttur. "Fatih Sultan Mehmed'in ünlü vezir-i azamı Mahmud Paşa yanında bir miktar sipahi, topçu, azab, yeniçeri, bir tüfekçi ve değnekçi olduğu halde çarşamba günü kol edüp Islambol içre devran ederek Unkapanı'nda bina olunan ehl-i hiref (dokumacılar) divanhanesine gelüp indi; andan Yemiş İskelesi çardağında cümle esnaf ile divan edüp meyvaya narh vurdu; andan sebzehaneye gelüp sebze ve badehu salhaneye gelüp ete narh vurarak saraya döndü..." denilmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, tahminen Fatih Sultan Mehmed devrinde başlayan ihtisab işlerine devletin verdiği önem büyüktür. Sıkı bir merkezîyetçi rejim kuran Osmanlı devlet idaresindeki büyük şehirlerin ekonomik düzenini ve kontrolünü sağlayan, ve zamanla şehir hayatında birinci derecede söz sahibi olan ihtisab ağasının ve bu düzen içinde ihtisab kavramının yeri büyüktür.⁷

Osmanlılarda, Kadı'nın yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin, yukarıda işaret edilen bazı görevlerine ilaveten XV. ve XVI. asır "İhtisâb Kanunnâmeleri"nde görevleri ile ilgili daha geniş bilgiler bulunmaktadır. Hatta bu kanunnâmelerden biri olan "İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi"nde: "fi'l-cümle bu zikrolunandan gayrı her ne kim Allah'u Taala yaratmıştır mecmuını muhtesib görüp gözetse gerektir" denilerek muhtesibin ne kadar geniş bir yetki ve sorumluluk sahibi olduğu belirtilmek istenir. Zira yapılan işler ya iyidir veya kötüdür. Bu bakımdan muhtesib, yapılmadığı zaman iyiliklerin yapılmasını sağlamak, yapıldıkları zaman da kötülüklere mani olmak zorundadır.⁸ İslamın, adalet ve adalet anlayışının yaygınlaşması ve haksızlıkların ortadan kaldırılması için gereken tedbirleri almaktan çekinmemiştir. Bu anlayışın yerleşmesi için de birbirine bağlı üç önemli müesseseyi harekete geçirmiştir. Bunlar *yargı*, *mezalim* ve *hisbe* (*muhtesib*) kurumlarıdır. Böylece toplum bu kurumlar sayesinde her türlü haksızlık ve zulümden kurtulmuş oluyorlardı. Bu kurumlar İslam toplumunun adli ve kazai ihtiyaçlarını garanti altına almak için müşterek çalışıp ortak noktalarda birleşebilmektedir. Osmanlı devletinde de özellikle insan haklarının korunması çerçevesinde yargının başı olarak kabul edilen Kazaskerlik teşkilatı, divan-ı mezalim ve hisbe (*muhtesib*) teşkilatlarıyla birlikte çalışarak yakınmalar kurulu niteliğinde faaliyet göstermişlerdir. İsveç kralı XII. Şarl'ın Osmanlı ülkesinde iken inceleyip ülkesine transfer ettiği Ombudsmanlık

⁷ Eşrefoğlu, "İslamiyet'de İhtisabın Prensipleri", *İÜD*, 1956, ss. 99-104.

⁸ Kazıcı, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İFİD*, S. 14-15, 2011, s. 78, ss. 73-80.

kurumuna esas teşkil edebilecek kurum tek başına Kazaskerlik değil, birlikte çalışan bir kaç kurumun bileşkesi olabilecektir. Bu da hiç şüphesiz Kazaskerlik kurumu başkanlığında Divan-ı Mezalim ve Muhtesibin birlikte çalışmasını ifade eden ve divanların işletilmesiyle hayata geçen bir sistemdir.⁹

Mubtesiblik İslamiyette tarih olarak Hz. Muhammed zamanına kadar gider. Onun devrinde Hz. Ömer Medine'nin, Said bin Sa'd ibnü'l-As da Mekke'nin muhtesibliğine tayin olunmuşlardır. Esas olarak temelden dini nitelik gösteren muhtesiblik görevinin İslam dünyasında, dini faktörü yanında sosyal ve ticari bakımlardan da çok önemli bir yeri vardır.¹⁰ Hz. Peygamber hisbe'nin ilk uygulayıcısı ve ilk muhtesib sayılmaktadır. Hz. Peygamber'in bazen bizzat kendisi çarşı ve pazarı denetler, bazen de bu amaçla bazı şahısları görevlendirirdi. Bu çerçevede, Mekke muhtesibi Said b. As b. Umeyye, Medine muhtesibi Abdullah b. Said, yine Medine muhtesibi Ömer b. Hattab gibi erkeklerin yanında Şifa bt. Abdillâh ve Semra bt. Neherki'l-Esediyye gibi bayanlar da sayılabilir.¹¹ İslâm şehirlerinde çarşı ve ekonomik ilişkilerin yürütüldüğü alanlar özenle tasarlanmıştır. İslâm ülkelerindeki çarşıların satılan mallara göre ihtisaslaştığını ve malın cinsine göre isim aldıkları bilinmektedir. Bu, spesiyalist (ihtisaslaşmacı, ihtisasa yönelik) bir yerleşim ve üretimin kendine has gereklerinin bir sonucudur. Bu tasnifte önce malların cinsi, sonra mallara duyulan ihtiyaç ve nihayet zararı önleme düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Eş-Şeyzerî, Nihayet er-Rütbe adlı eserinde Ortaçağlarda çarşıların esnafın işine göre ayrılmasının rekabet için uygun ve sanatları için de kazançlı olduğunu ifade etmektedir. Meselâ kuyumcular çok merkezi bir yerde çarşının tam ortasında idiler. İncelediğimiz dönemin öncesi ve sonrasına tarihli iki örnek olmakla birlikte çarşıların ihtisaslaşmasına dair önemli gördüğümüz iki uygulamayı burada vermek istiyoruz. Bu sayede herkes aradığı malı kolayca bulacak ve zaman kaybetmeden ihtiyaçlarını giderebilecektir. Farklı medeni seviyedeki insanların düşünce ve davranış farklılıklarından doğabilecek meseleler de böylece en aza indirilmiş oluyor, bu da sosyal barışa hizmet ediyordu. Bu çarşılar inşa edilirken "*La darara ve La dirar (Ne zarar ver ne zarara uğra)*" esası gözetiliyordu. Yani acımasızca bir kâr mücadelesi değil, kuralları belirlenmiş bir ticari mübadele.¹² Muhtesibin vazifelerini genel olarak üç grupta toplamak mümkündür. Bunlar: a. Ekonomik ve sosyal hayatla ilgili olanlar, b. Dinî hayatla ilgili olanlar, c. Adlî hayatla ilgili olanlar.¹³ *Hisbe Teşkilâtı, başlangıçta İslam toplumunda iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek suretiyle toplumsal huzuru sağlayan dinî bir müessese olarak ortaya çıkmıştı.* Fakat daha sonraları farklı yönlerde vazife yürütmüş olduğu görülmektedir.¹⁴ İslâm dünyasında geniş bir yetki ve salahiyete sahip bulunan

⁹ Yılmaz, "Osmanlı Devletinde İnsan Haklarını Koruyucu Müesseseler", *JQU*, Fall 2000, Number. 6, s. 57, ss. 51-58.

¹⁰ Eşrefoğlu, "İslamiyet'de İhtisabın Prensipleri", *İÜD*, 1956, ss. 99-104.

¹¹ Altan, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", *GEFAD*, 2009, s. 379, ss. 369-384.

¹² Altan, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", *GEFAD*, 2009, s. 381, ss. 369-384.

¹³ Kazıcı, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İFİD*, S. 14-15, 2011, s. 78, ss. 73-80.

¹⁴ Kazıcı, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İFİD*, S. 14-15, 2011, s. 77, ss. 73-80.

muhtesib, bütün bu vazifeleri tek başına yerine getiremezdi. Onun için, eskiden beri muhtesibler, kendilerine bağlı olarak çalışan bazı yardımcılar kullanmışlardır. Değişik mesleklere mensup kimseler arasından seçilen bu yardımcılara "ârif", "emin", "gulam", "avn" ve "haberci" gibi isimler veriliyordu.¹⁵ Araştırmalardan elde edilen bilgilere göre "esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizma"ya gulâm sistemi (military slave system, military slavery) denmektedir. Bizans, Sasanî ve sair devletlerde görülen kölelerin orduda kullanılması (arming slaves) ve ücretli askerlik (mercenaries, hired soldiers) uygulamalarından tamamen farklı bir müessese olan gulâm sistemi, İslâm medeniyetine has bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. İlk izlerine Hz. Ömer döneminde rastlanmakla beraber, Emevîler ve özellikle Abbâsîler döneminde tekâmül etmiş ve daha sonra Afrika'dan Asya'ya, Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada kurulan bütün İslâm devletlerinde idarî ve askerî yapının temel ve vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma, hediye ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal etme gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kıslalar"da yetiştirilen bir gulâmla, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir.¹⁶

Osmanlı toplumunda, bazı belediye hizmetleri başta vakıflar olmak üzere bazı sivil örgütler tarafından yerine getirilmekteydi. Vakıflar yerleşim birimlerinde, hastane, medrese, han, hamam, çeşme, köprü gibi eğitim, kültür, sağlık ve sosyal yardım tesisleri inşa ederken birer meslek kuruluşu olan loncalar da çarşı ve pazarların düzen, temizlik ve aydınlatma gereksinimlerini temin etmekteydiler. *Şehremini, şehir naibi, voyvoda, ayan, şehir kethüdası, köy kethüdası ve çöplük subaşısı gibi memurlar* da bazı belediye hizmetlerinin ifasına memurlardı.¹⁷

Lonca kavramı ile ele anılması gereken bir kurum da ahiliktir. "Ahi" sözcüğü Arapça'da "kardeşim" anlamına gelmekte olup, XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla dek Anadolu'daki esnaf ve sanatkâr birliklerine verilen addır. Bazı düşünürler bundan hareketle Ahiliğin Türklerden kaynaklanamayacağını ifade etmektedirler. Fakat Fransız Türkolog J. Deny ve Fuat Köprülü, Türkçe kökenli ve eli açık, cömert, yiğit anlamlarına gelen "akı" kelimesinin zamanla değişerek "Ahi" şekline geldiğini ileri sürmektedirler ki bu iddia daha isabetli görülmektedir. Nitekim Neşet Çağatay da bu düşüncüyü paylaşmaktadır. Ona göre Ahi kelimesinin kökeni Türkistan'dan gelmektedir ve bu "Akı" şeklinde ifade edilmektedir. Fakat Anadolu'da özellikle bütün Türk kurum ve terimlerinin Arapçalaştırılması gayretlerinin arttığı bir çağda Türk-

¹⁵ Kazıcı, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İFİD*, S. 14-15, 2011, s. 78, ss. 73-80.

¹⁶ Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", *JOS*, Nüsha, yıl: 7, S. 24, Güz 2007, s. 66, ss. 65-84.

¹⁷ Kaya, "Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar", *TAD*, 2007, s. 102, ss. 101-112.

çe akı, Arapça ahi'ye çevrilmiştir. Burada kelimenin tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişimden ziyade önemli olan kurumsal gelişimin mahiyetidir. Ahilik ile fütüvvet arasında bir ilişki kurulmakla birlikte, kurumsal oluşum, gelişim ve işlevleri açısından aralarında önemli farklılıklar vardır. Bilhassa Hoca Ahmet Yesevî'nin şahsında, Horasan'dan Anadolu ve Balkanlara uzanan tasavvufî düşünce ve buna dayalı olarak kurulan tarikatların -bilhassa Bektâşilik ve Mevlevilik- önemli oranda etkili oldukları görülmektedir. Ahiliğin oluşumunda ve gelişiminde görülen bu açık etkiye rağmen Ahiliğin kökeni ile alakalı oldukça farklı fikirler öne sürülmüştür. Öyle ki bu kurumun temellerini Bizanslılara dayandıranlar dahi görülmektedir.¹⁸

Türkiye modern anlamda Tanzimat'la başlayan bir belediyeçilik uygulamasına kavuşmuş olup, öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik yerel yönetim (ne ölçüde yerel yönetim olduğu da tartışma konusudur, her şeyden önce yerel amir pozisyonundaki kadı merkezden atanırdı.) yapısı sürdürülmekteydi. Buna göre kentlerde bu yapının temel ayaklarını kadı, vakıflar, loncalar ve mahalleler oluşturuyordu. Aynı zamanda adli yetkilere de sahip olan kadı, vakıfların denetleyicisi olmakla birlikte beledi-mahalli kolluk hizmetlerinin de amiriydi. Vakıflar kentin, hastane, medrese, han, hamam, çeşme, köprü gibi eğitim, kültür, sağlık ve sosyal yardım tesislerini yapıyorlar; meslek kuruluşları olan loncalar çarşı ve pazarların düzen, temizlik ve aydınlatma işlerine bakıyorlardı.¹⁹ Daha sonra, vakıf meselesi Osmanlı'dan Cumhuriyete devreden bir ıslahat alanı da olacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920 yılında "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti Dair Kanun" çıkartılarak 11 kişilik İcra Vekilleri Heyetine Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti de alınmıştır. Böylece vakıf işleri bu Vekâlet tarafından yürütülmüştür. Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin 3 Mart 1924 gün ve 429 sayılı Kanun ile kaldırılmasıyla görevleri Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiştir. Vakıflar İdaresinde asıl değişiklikler, 5 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren "2762 sayılı Vakıflar Kanunu" ile yapılmıştır. Bu Kanunun 1 inci maddesine göre vakıflar; yönetim biçimine göre, Mazbut, Mülhak, Cemaat ve Esnafa Mahsus Vakıflar olmak üzere üç kategoride toplanmıştır. *Mazbut Vakıflar*: 2762 Sayılı Kanunun 1 inci maddesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare edileceği belirtilmiştir. Bu vakıflar kanunun neşrine kadar mazbutiyet altına alınmış olan ve on seneden beri mütevelliliği kimseye tevcih edilmemiş bulunan vakıflar ile kanunen veya fiilen hayrî hizmeti kalmaması nedeniyle idaresi doğrudan Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlanan vakıflardır. Aynı ayrı tüzel kişiliğe sahip olmakla beraber bu vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temsil ve idare edilmektedir.

Yönetim alanındaki bazı önemli reformlar Sultan II. Mahmud Han (1808–1839) döneminde yapıldı. 1242 (1826) yılında Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra şehir yönetiminde daha geniş yetkilerle kontrolü sağlayacak yeni bir idarî sistemin kurulması gerektiğinden, başlangıçta muhtesib, ihtisâb emini veya ihtisâb ağası unvanı ile ihtisâb işini yöneten kimse, 1242 (1826) tarihli nizamnâme

¹⁸ Tatar-Dönmez, "Zihniyet ve İktisat İlişkisi Çerçevesinde Ahilik Kurumu", *DABA*, 2008, C. 7, S. 1 (Ekim 2008).

¹⁹ Yerel Siyaset, *Yerel Siyaset Dergisi Yerel Siyaset Konulu Sempozyum Kitabı*, ss. 1-349.

ile "İhtisâb Nâzırı" unvanını almıştı. Daha sonra nezâretin görev ve yetkileri tahdid edilerek bazı yetkiler başka kurumlara devredilmiştir. Bunun üzerine 2 Zilhicce 1271 (16 Ağustos 1855) tarihinde yayınlanan resmî bir tebliğ ile İstanbul'da "Şehremâneti" adıyla yeni bir idarî birim kurulmuştur. Günümüzün ifadesiyle yerel yönetimi ilgilendiren beledî hizmetleri görmek üzere kurulan bu teşkilât ile "İhtisâb Nezâreti" ortadan kalkmış oluyordu. Böylece İstanbul'da çağdaş ilk belediye idaresi kurma girişimi başlamış oluyordu.²⁰ Türkiye modern anlamda Tanzimat'la başlayan bir belediyecilik uygulamasına kavuşmuştur.

2. Belediyenin Ortaya Çıkışını Zorlayan Unsurlar

Osmanlı ve Avrupa'nın XIV. ve XV. asırlardaki iktisat (maliye ve para) politikalarını konu edinen bir çalışmaya göre Osmanlı'da toprak politikası -Avrupa'nın aksine- devlet mülkiyetine ve müdahalesine dayanmaktadır. Osmanlılar Mehmet II dönemine kadar vergi konusunda fazlaca müdahaleci davranmamış; birçok vergi muafiyetleri sağlamışlardır. Osmanlı'da kamu harcamalarının önemli bir kısmı vakıflar tarafından yapılmıştır. Avrupa'da ise Osmanlı'daki gibi teşkilatlı bir vakıf sistemi yoktur. Osmanlı Padişahları, piyasanın en riskli borçluları olan Krallar gibi sürekli biçimde bu yola başvurmamışlardır. Osmanlı'da para basma yetkisi Avrupa'daki çok başlılığının aksine- sadece Padişaha aittir. XIV. ve XV. asırlarda iktisat politikalarına ilişkin farklılıkların daha çok siyasi sistem, toprak rejimi ve mülkiyet yapısı gibi sistemik ve yapısal özelliklerden ve ekonomilerin gelişme evrelerinden kaynaklandığı gözlenmiştir. Her iki toplumun benzer ekonomik şartlar, yapılar ve sorunlarla karşılaşmaları sebebiyle ortaya çıkan politika benzerlikleri ise şunlardır: Osmanlı'da vergilemenin kapsamı ve vergi tahsilâtının düzenliliği/düzensizliği Avrupa'da olduğu gibi büyük oranda geleneğe göre belirlenmiştir. Osmanlı ve Avrupa vergi sistemi, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermiş ve Osmanlı vergilerinin birçoğunun Avrupa'da almanlarla nitelik olarak benzeştiği görülmüştür. Ayrıca her iki ekonomide taşıyıcı yoluyla hazineye ek gelir sağlama yöntemi kullanılmış ve işe kaygısıyla taban ve tavan fiyat politikaları uygulanmıştır.²¹

Osmanlı Devletindeki arazi düzenini Avrupa feodalitesi ile karşılaştıran bir çalışmada da şu tespitlere yer verilmektedir: Osmanlı Devletinde gerek arazi taksimatı ve uygulanış esasları, gerekse köylünün hak ve özgürlükleri çerçevesinde feodal düzenle karşılaştırıldığında şu fark noktaları açık olarak ortaya çıkmaktadır; Osmanlı Devleti'nde merkezi hakimiyet güçlüdür. Osmanlı köylüsü merkezi hukuk sisteminin koruması altında yaşamıştır. Avrupa feodalitesinde ise merkezin kuvvetli otoritesi ufak krallık numuneleri olarak senyörlerin elinde toplanmıştır. Arazi mülkiyeti Osmanlı Devleti'nde devlete aitken feodal düzende senyörlere aittir. Avrupa feodal düzeninde senyörler malikane toprakları üzerinde yaşayan köylü üzerinde her türlü, siyasi, mali, cezai ve yargı hakkına sahipken Osmanlı Devleti'nde sipahinin sadece asayişini temin açısından bir takım hakları vardır. Avrupa feodal düzeninde senyör'ün müstakil ve kendi emrine tabi askeri vardı. Bunlar krala karşı

²⁰ Kazıcı, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İFİD*, S. 14-15, 2011, s. 79, ss. 73-80.

²¹ Akkuş, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 52. Seri / Yıl 2009 Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, s. 108, ss. 107-140.

da savaşılabildi. Halbuki tımar ve zeamet sahiplerinin silahlandırdığı askerler hükümdarın askerleri idi. Avrupa feodal düzeninde halk bir takım sınıflara ayrılmıştır. Senyörler asil sınıfına mensuptular. Osmanlı Devleti'nde sınıflama yoktu. Tımar sahipleri asil değildi. Bunlar, tımar sahibi olmağa liyakat kazanan kimselere tevcih edilirdi. Tımara sahip olmak da bu kimsenin asil olmasını gerektirmezdi. Lord ile serf arasında eşitlik bulunmazken, Osmanlı reayasası sipahi ile tamamen eşit haklara sahipti. Osmanlı Devleti'nde "devlet geleneği gereği" irsi bir aristokrasi, kölelik ve serflik kurumu gelişmemiştir. Osmanlı Devleti fethettiği topraklara feodalite ve angarya sistemini getirmemiş, tam tersine Balkanlarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da feodaliteye benzer bir yapı bulmuştur. Osmanlı köylüsü asli mülkiyeti devlete ait olan toprağını kendi adına bağımsız olarak işlemektedir. Buna karşılık olarak da köylerde devletin askeri ve idari bir görevlisi olan sipahiye vergi ödemektedirler. Reayanın elde ettiği üretimden sadece vergi olarak hisses alınmakta ve Asya tipi üretim tarzı ve feodal düzende olduğu gibi kendisinin ve aile üyelerinin geçimi için zaruri miktarın üstünde kalan bütün ürün sipahiye veya devlete verilmeyip reayanın kendisine bırakılmaktadır. Reaya sadece şer'i ve örf'i hukuka göre tespit edilmiş olan bazı vergileri ödemektedir. Reaya medeni haklar açısından herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmamıştır. İstedığı kişi ile evlenebilmiştir. Oysa feodalitede serfler açısından bu konuda sınırlamalar getirilmiştir. Osmanlı toplumunda reaya mülkiyet hakkına bağlı olarak miras hakkına sahipti. Reayanın ölümü durumunda tasarruf ettiği arazi dışında özel mülkü olan bütün menkul ve gayrimenkul malları şer'i miras kurallarına göre mirasçılara geçmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı arazi hukuku bir raiyete, tarlasını veya çiftliğini ferağ (transfer) hakkını tanımıştır. Feodalite de ise serfin mirasçısı feodal beydir. S erf öldüğü zaman feodal bey, onun değerli tüm mallarını alırdı. Serfin malikanede ekip biçtiği, mülkiyeti feodal beye tasarruf hakkı kendisine ait olan toprağı ise "relief" denilen bir ödeme karşılığında mirasçılara geçerdi.²²

Osmanlı İmparatorluğunda XV. asır sonu (1475) itibariyle, merkez hazinenin toplam geliri (1.438.000+331.000) 1.769.000 Duka altınıdır (79.605.000 akçe). Bu değerin Sterlin olarak karşılığı 379.450.5 Sterlin'dir (veya 569.175.75 Mark). İnalçık'a göre tımar ve has gelirleri de bu değere eklendiğinde devletin toplam geliri 3.000.000 Duka'yı bulacaktır. Diğer bazı devletlerin benzer kalemlerden oluşan gelirlerine baktığımızda, geniş topraklara sahip Osmanlı'nın aslında cesametine oranla çok da fazla gelir elde edemediğini görüyoruz. Örneğin, 1470 yılında Fransa'nın bütçesi yaklaşık 2.160.839 Duka idi (1.854.000 Livre). 1492 yılında; Napoli 1.600.000, Venedik 1.000.000, İran 3.000.000 Duka gelir elde etmişti. 1475 yılının en önemli gelir kaynağı toplam gelirdeki % 48'lik oranıyla cizye vergisidir. İkinci sırayı, % 28 oranla madenler, tuzlalar ve darphaneler almıştır. Gümrük gelirlerinin bu vergiler kadar fazla yer kaplamadığını görüyoruz.^{23;24}

²² Öztaşkın, "Osmanlı Reayasası ile Avrupa Serfinin Karşılaştırılması", *AÜSBED*, yıl. 2007, KKEFD, S. 16, ss. 247-264.

²³ 1475 yılında 1 Duka=4.29 Shilling yani; 0,2145 Sterlin'dir. 1 Mark=0.66 Sterlin'dir. Bu kur değerleri Rutgers Üniversitesinin web sitesinde Medieval and Early Modern Data Bank projesi kapsamında; Prof. Peter Spufford tarafından hazırlanan Currency Exchanges Spufford programından alınmıştır.

XV. yüzyılın sonuna kadar Avrupa ve Osmanlı Ortaçağ toplumunda benzer iktisadi sorunlar sebebiyle uygulanan benzer politikalar, XV. yüzyıldan sonra farklılaşmaya başlamıştır. XV. yüzyıldan sonra göze çarpan en önemli politika farkı, artık Ortaçağ'ı geride bırakan Avrupa'nın ithalatı kısalmaya ve ihracatı teşvik etmeye dayalı büyüme politikasına karşın; Osmanlı'nın geleneksel yapıyı muhafazaya (gelenekselcilik) devam etmesi ve ithalatı -genel anlamda- Avrupalı merkantilistler kadar dışlamamasıydı. Bu anlayış ya da politika farklılığının sebepleri, iki toplumun ekonomik yapısında ve gelişme evrelerinde gizlidir. Avrupa XV. asırda ticari kapitalizmi yaşayan ve gelişmeye başlayan bir kıta haline gelmişken, Osmanlı henüz parasal ekonomi aşamasına ulaşamadığından ülke içinde altın-gümüş bolluğunu değil mal bolluğunu (provizyonizm) yeğlemiştir. Erken Dönem'in sonundan itibaren Osmanlı'nın geliri en yüksek seviyede tutma (fiskalizm) anlayışı, devlet büyüdükçe ve kurumsallaştıkça merkezi yönetimi, yabancıların kazancından (ihracat gelirlerinden) ziyade; halkın kazancına (sayıca daha çok ve çeşitli vergilere) yönlendirmiştir.²⁵

XVI. yüzyılın ikinci yarısında görülen uluslararası kıymetli maden hareketlerinden kuşkusuz Osmanlı piyasaları olumsuz yönde etkilenmiştir. Para üzerinde daha önceleri takip edilen istikrarlı politika, temel para birimi olan akçenin gümüş içeriğinin azaltılması, kırpık, mağşuş, değersiz paraların piyasaya dolmasıyla terk edilmiş ve yüzyılın sonlarında tamamen istikrarsız bir döneme girilmiştir. Altın ve yabancı paralar karşısında sürekli değer kaybına uğrayan akçe, bu sıralarda merkezî gücü büyüyen ve gelir kaynakları daralan Osmanlı Devleti tarafından "sikke tashihi", "sikke tağsisi" veya "sikke tecdidi" denilen ayarlamalar ile dengede tutulmaya çalışılmıştır.²⁶ Osmanlı Devletindeki iktisadî ve malî koşulların XVI. yüzyılın sonlarına doğru hızla bozulduğu, istikrar ve genişlemenin yerini durgunluk ve bunalımların aldığı iktisat tarihçileri arasında kabul edilen genel bir görüştür. Sonuç olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlayan Osmanlı para politikası ve rejimi, XVII. yüzyılda meydana gelen pek çok iktisadî ve sosyal problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁷ Cumhuriyetin devraldığı ekonomik yapı asırlardan beri değişmemiştir. Nüfusun beşte dördü doğrudan veya dolaylı olarak tarımla uğraşmaktaydı. Tarımsal üretim, çok ilkel yöntemlerle gerçekleşmekteydi. Köylüler, çoğunlukla, yetiştirdiklerini kendileri tüketiyordu. Tarımsal ürünlerin pazarlara ulaşmasını sağlayacak ulaşım kanalları mevcut olmadığı için tarım ürünlerinin diğer ürünlerle değişimi çok sınırlıydı. Bu nedenle şehirler gıda gereksinimlerini ancak civar bölgelerden karşılıyorlardı. Tren yolu az ve mevcut olanlar da kötü durumdaydı. Karayollarının en iyisi dahi ancak kağnıların geçişine izin veriyordu. Ekonomide iç ve dış ticaretin hemen hemen tamamı azınlıkların elinde bulunuyordu. Sınai üretim el sanatlarından ibaretti. Batılı ülkelerin bir taraftan

→

²⁴ Akkuş, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 52. Seri / Yıl 2009 Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, s. 117, ss. 107-140.

²⁵ Akkuş, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 52. Seri / Yıl 2009 Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, s. 134, ss. 107-140.

²⁶ Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *TAD*, 2005, ss. 237-266.

²⁷ Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *TAD*, 2005, ss. 237-266.

elde ettikleri kapitülasyonlar, diğer taraftan empoze ettikleri serbest ticaret Anadolu'da sanayinin kurulmasını engellemiş ve mevcut olanları da öldürmüştür. Türk halkının sınai ürün gereksinimleri ithalat yoluyla karşılanıyordu. Bu ithalat ise fındık, kuru üzüm, incir, tütün gibi sınırlı sayıda tarım ürünü ve halı gibi bir kaç el sanatı ürününün dış satımı ile karşılanıyordu.²⁸ Devletin bu dönemde ekonomideki varlığı ise Osmanlı İmparatorluğundan devralınan devlet tekelleri (tuz, petrol, benzin, barut ve patlayıcı maddeler tekelleri) ve fabrikalardan ibaret kalmıştır. 1915 yılında sayıları 22'yi bulan ve Osmanlı döneminde devlete ait olan bu fabrikalar, 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası tarafından devralınmıştır.²⁹

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik alandaki çöküşü siyasi ve sosyal alanlara da yansımıştır. Bu çöküşü tersine çevirmenin yolları aranmış kurtuluş için reçete ise "batılılaşma" olmuştur. Osmanlı'daki eski bürokratik yapının yerini alan Tanzimat bürokrasisi, devletin siyasal, sosyal ve kültürel açıdan Batılılaşması için çok büyük bir çaba sarfetti. Çünkü Tanzimat bürokratları geri kalmışlığı ortadan kaldırmanın yegane çaresinin Avrupa'da ve "Avrupalılaşma"da olduğu inancını taşıyorlardı. Tanzimat dönemine damgasını vuran bürokratların birçoğu bu dönemde kurulan Tercüme Odası'ndan ve Hariciye Nezareti'nden yetişmişlerdir. Bu iki kurum, dış ilişkiler ve Batılılaşma politikalarına uygun insanlar yetiştiriyordu. Tanzimat bürokrasisi, Batılılaşma projesini uygulayabilmek için var gücüyle çalışmıştır. Fakat bunların Batılılaşmayı halka izah etme gibi bir endişeleri olmadığı için çabaları da sınırlı kalmış ve Batılılaşma hareketi tüm toplum tabakalarına yayılamamıştır. Bununla beraber bu yeni bürokrasi, etkileri günümüze kadar ulaşan toplumun tepeden düzenlenmesi ve şekillendirilmesi geleneğinin de başlatıcısı olmuştur.³⁰ XIX. yüzyıla damgasını vuran ve yüzyılın gidişatını değiştiren Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu ilkeler, zihniyet değişimine neden olmuş ve günümüz siyasî, iktisadî ve sosyal olaylarının tarihî zemininin oluşmasında önemli etkide bulunmuştur.³¹

3. Genel Değerlendirme

Ülkemizdeki belediye idarelerinin geçmişi Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanır. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra tabii yardımcılarını kaybeden kadılara, yalnız miras, vasiyet, nikah ve talâk (boşama) gibi şeriata göre hallolunacak işler bırakılarak beledî görevleri azaltıldı.³² Bu çerçevede belediye hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla, 1826 yılında İhtisap Nazırlığının izleyen dönemde ise bu günkü anlamda belediye idaresinin teşkilatlandığını görüyoruz.

²⁸ Okan, "Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık", *HÜEFD*, 1998, s. 30, ss. 29-36.

²⁹ Okan, "Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık", *HÜEFD*, 1998, s. 34, ss. 29-36.

³⁰ Aslan-Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", *CÜİBD*, C. 2, S. 1, 2011, s. 296, ss. 287-297.

³¹ Gümüş, "Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *BİLİG (TDSBD)*, S. 47 Güz 2008, s. 216, ss. 215-239.

³² Bozkurt, "İbrahim Hakkı (Paşa)'nın 1877 Tarihli Dersa'âdet Belediye Kanunu'na Dâir Lâyihası", *DÜSBD*, S. 18 Ağustos 2007, s. 2, ss. 1-12.

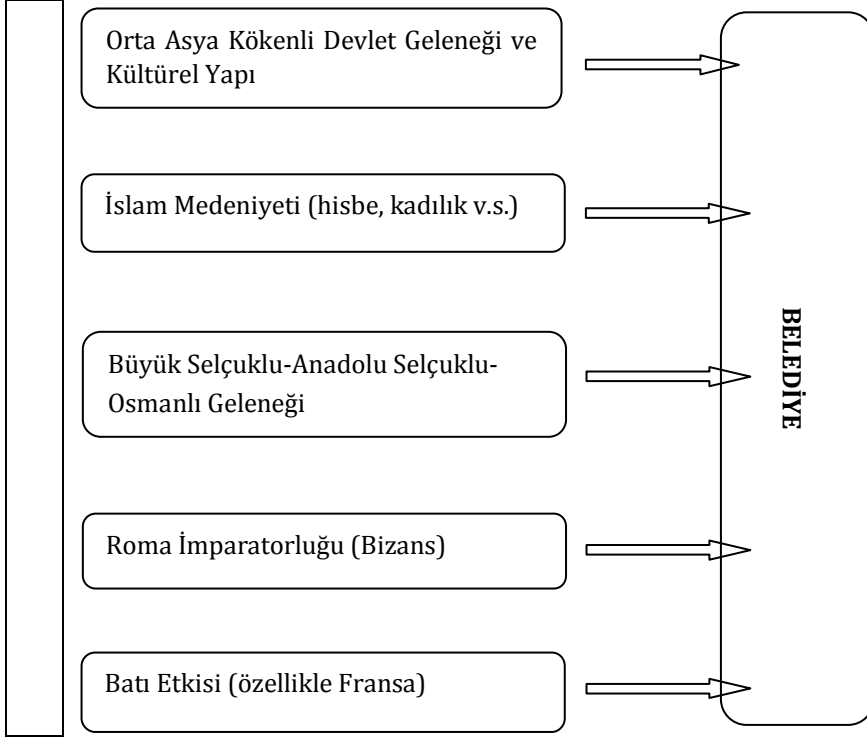
Tarihsel süreçte ilk belediye idaresi, "İstanbul Şehremaneti" adıyla 1854 yılında çıkarılan bir Nizamname ile kurulmuştur. Kurulan bu belediye idaresinin başında merkezi hükümet tarafından tayin edilen bir yüksek memur bulunuyordu. Bu belediyede, ileri gelen memurlardan ve esnaf temsilcilerinden oluşan; daha çok istişari/danışma görevleri olan bir şehremaneti meclisi de vardı. Yeni kurulan bu belediye idaresi için 1855 yılında 14 maddelik bir nizamname çıkartılmıştır. Bu nizamnamenin ikinci maddesinde; *Dersaadet'te bulunanların zaruri ihtiyaçlarının teminini kolaylaştırmak, esnafın düzenini sağlamak, çarşı ve pazarın denetimini yapmak, şehir olmanın gerektirdiği intizam ve temizliği temin etmek, yol ve kaldırımların yapım ve onarımını sağlamak, daha önce İhtisap Nazırlığınca toplanan vergileri toplayıp maliyeye teslim etmek gibi görevler*, şehremanetine verilmiştir. Zorunlu ihtiyaç maddelerinin karşılanması konusundaki görevler de şehremanetine tevdi edilmiştir. Osmanlı döneminde ilk belediye uygulamalarının, Altıncı Daire-i Belediye adıyla İstanbul'un, Beyoğlu ve Galata semtinde yapıldığını görmekteyiz. Altıncı Daire-i Belediyenin teşkili konusundaki idari düzenlemede; İstanbul'un genel olarak 14 belediye dairesine ayrıldığı belirtiliyor ancak; Beyoğlu ve Galata semtlerinin gelir itibarıyla iyi durumda olduğu, buralarda iyi nitelikte binaların yer aldığı, bu yörelerde yaşayan halkın diğer ülkelerdeki belediye uygulamalarını da gördüğü ve faydasını idrak ettiği ifade edilerek; ilk belediye uygulamalarının burada yapılmasının münasip olacağı belirtiliyordu. Altıncı Daire-i Belediye uygulamasından sonra, İstanbul'da belediye sayıları bazen artırılmış bazen de azaltılmıştır. Daha sonra, münhasıran İstanbul'da uygulanmak üzere, 1877 tarihli "Dersaadet Belediye Kanunu", İstanbul dışındaki vilayetlerde uygulanmak için ise "Vilayet Belediye Kanunu" çıkarılmıştır. Dersaadet Belediye Kanunu ile İstanbul için yirmi adet belediye idaresi kurulması hüküm altına alınmıştır. Dersaadet Belediye Kanunu ve Vilâyet Belediye Kanunu tasarıları Meclis-i Meb'usân'da görüşülürken yurdun değişik yerlerinden seçilerek gelen temsilciler, tasarılar üzerindeki görüşlerini açıklamışlardır. Meclis-i Meb'usân zabıt cerideleri üzerinden yapılan incelemede dönemin belediyecilik anlayışının genel olarak İstanbul ve taşra belediyelerinin durumu; İstanbul'un yirmi belediyeye bölünmesi; belediye kurulacak yerler ve nüfus kriteri; belediye başkanı ve belediye meclisi; belediye organlarının seçimi; seçme ve seçilme; belediye personeli; mali yapı; belediyenin görevleri konularına odaklandığı tespit edilmiştir.³³

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu savaş şartları ve gelir yetersizlikleri, İstanbul'da kurulması öngörülen belediyelerin hemen kurulup faaliyete geçmesine imkân vermemiştir. İstanbul dışındaki vilayetlerde kurulan belediyeler ise, daha çok liman kentlerinde kurulup faaliyete geçmiştir. Cumhuriyet döneminde ise ilk yasal düzenlemelerden birisi belediyeler için yapılmıştır. Bu çerçevede Cumhuriyet İdaresinin yasalaştırdığı ilk önemli kanunlardan olan 1580 sayılı Belediye Kanunu, 1930 yılında yürürlüğe girmiştir. 1580 sayılı kanun, 74 yıl yürürlükte kalarak insanımızın hayatında en etkili kanunlardan birisi olma başarısını da göstermiştir. Bu kanun, dönemin şartlarına göre belediye yönetimine, medeni hayatın

³³ Altan, "Meclis-i Meb'usân Zabıt Cerideleri Üzerinden (1293=1877) Türk Belediyeciliğini Anlamak", *SDÜİİBFD*, yıl. 2009, C. 14, S. 2, s. 305, ss. 293-310.

bütün gereklerini yerine getirecek önemli bir amaç yüklemişti.³⁴ 1580 sayılı Belediye Kanunu 24/12/2004 tarihinde yerini 5272 sayılı Belediye Kanununa bırakmıştır. 5272 sayılı kanun, TBMM'deki oylama yönteminden kaynaklanan Meclis İç Tüzüğüne aykırılık nedeniyle Anayasa Mahkemesince iptal edilmiş ve bunun yerine şu anda yürürlükte bulunan 03/07/2005 tarih ve 5393 sayılı Belediye Kanunu 13/07/2005 tarih ve 25326 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Şekil: 1 Türk Belediyeciliğinin Milli Kökenleri

Türk Belediyeciliğinin milli köklerini ortaya koymak için Şekil:1 geliştirilmiştir. Türk belediyeciliği, devlet yapılanmasının temelini oluşturan eski Türk devletlerinden (Orta Asya'dan) getirdiği güçlü hakan-ama bunun yanında meşveret geleneği ile İslam medeniyeti kaynaklı hisbe (ya da iyiliklere teşvik, kötülüklerden men) teşkilatı anlayışına dayanan Selçuklu, Osmanlı geleneğiyle cumhuriyete ulaşmıştır. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin yanı başlarında duran Roma ve Bizans devlet geleneğinden de etkilenmemeleri olası değildir. İmparatorluğun çöküşü ile *paradoksal bir biçimde* dağılmayı önlemenin yolu *dağılmaya neden olan* etnik unsurları sisteme dahil etmeye yönelik "Fransa kaynaklı belediyecilik" olmuştur.

³⁴ Can, "Mahalli İdare Birliklerinin Mevzuatımızdaki Yeri" GMD, S. 39, ss. 49-57.

Bir başka ifadeyle, Türk Devlet adamları ve aydınlar bu son belediyeçilik kozunu kullanmaya çalışmışlardır.

1855 yılından itibaren kabul edilen tüm belediye teşkilat kanunları, *geleneksel kurumların yürüttüğü mahalli hizmetleri* belediye müessesesini onlara ikame ederek geliştirmeyi amaçlamışlardır. Tanzimatın batılılaşma veya Avrupalılaşma konusundaki iradesi, belediyeçiliği öne çıkarmaktadır. Fakat batılı güçlerin belediyeleşmeyi bir siyasal tasfiye aracı olarak gördükleri de gerçektir. Bu belediyeleşme süreci, pek çok yeni nizamname, kanun, geçici kanun ve "zeyl" olarak ifade edilen ilave düzenlemelerle gelişmiştir. Bu düzenlemelerin en önemlilerinden biri şüphesiz "Dersaadet Belediye Kanunu"dur (1877). Çünkü bu kanunla belediyeçilik niteliksel gelişimi yanında mekansal olarak da Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Tanzimat aydınları, yereli yönetime katacak böyle bir yapılanmayı imparatorluğun kurtuluşu olarak görmekteydiler. Batılılar ise aynı belediyeleşmeyi imparatorluğun dağılma sürecini tetikleyecek *yeni bir araç* olarak değerlendirmekteydiler. Bu noktada başlangıçtan bu güne Cumhuriyetin 1580 sayılı Belediye Kanunu (1930) dahil önceki belediye kanunları ile 5393 sayılı Belediye Kanununun (2005) içerik ve ruh olarak farklı olduklarını belirtmek gereklidir. 5393 sayılı yeni kanun küreselleşmenin izlerini taşımaktadır. Küreselleşmeyi, özelleşme, yerelleşme, liberalizasyon ve deregülasyon anahtar kelimeleri ile ifade edebiliriz. Yeni belediye kanunu her yönü ile bu anahtar kelimelere uygun bir içeriktedir. Bu kanun, yerel hizmetlerin özelleştirilerek yürütülmesinden (özelleştirme), özel sektör önünde engel teşkil eden işyeri ruhsat prosedürlerinin azaltılması (deregülasyon) mantığına kadar hemen her konuda küreselleşme değerlerine sahiptir.

Türkiye'de belediye serüveni ile birlikte il özel idaresi serüveni de yaşanmıştır. İl özel idaresi 1913 yılında çıkarılan bir yasayla kapsamlı bir yerel yönetim birimi olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte il özel idarelerinin işlevinin merkezi yönetim birimlerince üstlenilmeye başlanmasıyla birlikte bu kuruluşlar, 1940'lı yıllardan itibaren etkinliklerini kaybetmeye başladılar. Buna karşılık artan hızlı kentleşmeyle birlikte belediyelerin önemi görece olarak arttı.³⁵ Ancak il özel idarelerinin muvakkat (geçici) bir kanunla 1913 yılında kurulmalarına rağmen, *bu geçici Osmanlı kanunu* ancak 2005 yılında yerini yenisine bırakmıştır. Bu bile, Osmanlı'daki mahalli idare düzenlemelerinin sosyal ve idari bünye ile uyumlu hazırlandığı, geleneğe ve milli köklere dayandırılabilir unsurlar taşıdığı yönünde kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türk belediyeçiliğinin batıdan, özellikle Fransa'dan alındığı, bünyeye uydurulmaya çalışıldığı realitesi ret edilmemektedir. Bir çok araştırmacı tarafından, Türk belediyeçiliğinin öz yönetim geleneğini ispat noktasında *kadı, lonca ve vakıf gibi geleneksel kurumların varlığı* yeterli bir delil olarak görülmemekte-

³⁵ Eryılmaz-Eken-Şen (Der.) M. L., "Türk Yerel Yönetim Sisteminde Reform ve Yeni Kamu Yönetimi", *Kamu Yönetimi Yazıları*, s. 42-70.

dir.³⁶ Bu sav yanlış bir sav da değildir. Ancak, bu çalışmada *gerçekler yok sayılmadan* yalnızca "Türk belediyeçiliği açısından konunun milli kökleri de vardır" saptaması yapılmaktadır. Bunun böyle olması, insan doğası ve toplumun kültür mirasının gereğidir. Buradan hareketle, Türkiye'deki belediyeçilik uygulamalarını milli kurumları hesaba katmayan bir analitik değerlendirme ile açıklamak eksik olacaktır. Hisbe kurumu, vakıflar, kadılık, ihtisap gibi milli ve geleneği olan kavramları ortaya koymadan "Türk Belediyeçiliği budur" demek yetersiz bir çaba olarak değerlendirilmelidir. Bunun aksi bir yaklaşımla da "Fransa belediye örgütlenmesinin tesiri ve Osmanlı Devletinin tasfiyeye karşı kullandığı bir yöntem" olan belediyeçiliği milli ve iç dinamiklerin gelişiminin sonucu olarak görmek de şüphesiz birinci yaklaşım kadar eksik olacaktır.

Kaynakça

- Akkuş, Yakup, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 52. Seri / Yıl 2009 Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, ss. 107-140.
- Altan, Çetin, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", *GEFAD*, 2009, ss. 369-384.
- <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/20.pdf>
- , "Meclis-i Meb'usân Zabıt Cerideleri Üzerinden (1293=1877) Türk Belediyeçiliğini Anlamak", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, yıl. 2009, C. 14, S. 2 ss. 293-310.
- Aslan, Seyfettin-Yılmaz, Abdullah, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2011, ss. 287-297.
- Bozkurt, Nurgül, "İbrahim Hakkı (Paşa)'nın 1877 Tarihli Dersa'âdet Belediye Kanunu'na Dâir Lâyihası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18 Ağustos 2007, ss. 1-12.
- Can, Hasan H., "Mahalli İdare Birliklerinin Mevzuatımızdaki Yeri", *Güncel Mevzuat Dergisi*, S. 39, ss. 49-57, Ankara: Güncel Mevzuat Derneği Yayını, 2009.
- Demirkaya, Yüksel, "Osmanlı Devleti'nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı", *İstanbul Üniversitesi Dergisi*, S. 41-42, 1998, ss. 303-317.
- Erdem, İlhan, "Büyük Selçuklularda Kent Reislîği", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya-2011, ss. 137-146. http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdf_armagan/tumu.pdf#page=140
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umuru-u Belediye*, İstanbul, 1922, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları no:21, C. 3, İstanbul, 1995.
- Eryılmaz, B.-Eken, M.-Şen, (Der.) M. L., "Türk Yerel Yönetim Sisteminde Reform ve Yeni Kamu Yönetimi", *Kamu Yönetimi Yazıları*, Nobel Yayınları, 2007, s. 42-70.
- Eşrefoğlu, Eşref, "İslamiyet'de İhtisabın Prensipleri", *İstanbul Üniversitesi Dergisi*, 1956, ss. 99-104. <http://www.iudergi.com.tr/index.php/tarih/article/view/2338/1956>
- Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Journal of Oriental Studies* Nüsha, yıl. 7, S. 24, Güz 2007, ss. 65-84.
- Gümüş, Musa, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *BİLİG (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S. 47 Güz 2008, ss. 215-239.
- Kaya, Kemal, "Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2007, ss. 101-112. [http://eskieserler.net/dosyalar/mpdf%20\(657\).pdf](http://eskieserler.net/dosyalar/mpdf%20(657).pdf)
- Kazancı, Metin, "Osmanlı'da Halkla İlişkiler", *Selçuk İletişim Dergisi*, 2006, ss. 5-20, http://www.iletisim.selcuk.edu.tr/dergi/gs/2006_cilt4s3.pdf
- Kazıcı, Ziya, "İslâm Dünyasında Şehir Yönetimi", *İlahiyat Fakültesinin İlmî Dergisi*, S. 14-15, 2011, ss. 73-80. http://teolog.edu.kg/uploads/dergi_2011.pdf#page=73

³⁶ Tekeli-Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeçiliğin Evrimi*, Ankara: Türk İdareciler Derneği, 1978.

- Lafi, Nora, "Eski Düzen ve Çağdaşlık Arasındaki Belediye Reformları: Yeni Bir Yorumsal Örneğe Doğru" 1. *Uluslararası Eminönü Sempozyumu*, 2006, ss. 340-347.
- Okan, H. Aktan, "Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, ss. 29-36.
- Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", *İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım*, C. 6, S. 1, 3-15 Mart 2007.
- Özcan, Ruhi, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, turkiyat.selcuk.edu.tr, ss. 237-266.
- Öztaşkın, Özlem Bektaş, "Osmanlı Reayası ile Avrupa Serfinin Karşılaştırılması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl. 2007, KKEFD, S. 16, ss. 247-264.
<http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/issue/archive>
- Tatar, Taner-Dönmez, Mehmet, "Zihniyet ve İktisat İlişkisi Çerçevesinde Ahilik Kurumu", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2008, C. 7, S. 1 (Ekim 2008), <http://web.firatu.edu.tr/daum/default.asp?id=77>
- Tekeli, İlhan-Ortaylı, İlber, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ankara: Türk İdareciler Derneği, 1978.
- Yerel Siyaset, *Yerel Siyaset Dergisi Yerel Siyaset Konulu Sempozyum Kitabı*, Okutan Yayınları, 1. bs., Ocak 2008, ss. 1-349.
- Yılmaz, Reha, "Osmanlı Devletinde İnsan Haklarını Koruyucu Müesseseler", *Journal of Qafqaz University*, Fall 2000, Number. 6, ss. 51-58.